

Ижтимоий-гуманитар фанларнинг
долзарб муаммолари. -2022. -№ 2(5).

ISSN: 2181-1342 (Online)

<https://scienceproblems.uz>

Иқтисодиёт фанлари

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA MAJBURIYATLAR HISOBINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI

Jabbarova Charos Aminovna

Toshkent moliya instituti o'qituvchisi

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ УЧЁТА ОБЯЗАТЕЛЬСТВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Жаббарова Чарос Аминовна

Преподаватель Ташкентского финансового института

PROBLEMS AND PROSPECTS OF LIABILITIES DEVELOPMENT IN THE DIGITAL ECONOMY

Jabbarova Charos Aminovna

Teacher, Tashkent Institute of Finance

aktamovisgunner@gmail.com; (+99890 351 0757)

***Annotatsiya:** Mazkur maqolada majburiyatlar huquqiy, moliyaviy va hisob nuqtai nazaridan tavsiflab o'rganilgan, raqamli iqtisodiyot sharoitida majburiyatlar hisobining o'ziga xos xususiyatlari yoritib berilgan.*

***Kalit so'zlar:** majburiyat, fidutsiar majburiyat, Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlari (MHXS), joriy majburiyatlar, uzoq muddatli majburiyatlar, raqamli iqtisodiyot.*

***Аннотация:** В данной статье рассмотрены обязательства с юридической, финансовой и учетной точек зрения, освещены особенности учета обязательств в условиях цифровой экономики.*

***Ключевые слова:** обязательство, фидуциарное обязательство, международные стандарты финансовой отчетности (МСФО), текущие обязательства, долгосрочные обязательства, цифровая экономика.*

***Annotation:** this article describes the obligations from the point of view of legal, financial and accounting covers the specific features of the liabilities account in the conditions of the digital economy.*

***Key words:** obligation, fiduciary obligation, International Financial Reporting Standards (IFRS), current liabilities, long-term liabilities, digital economy.*

Har qanday xo‘jalik yurituvchi sub‘yekt faoliyati davomida ma‘lum turdagi majburiyatlar yuzaga kelib, xo‘jalikda ularning miqdori va turi xo‘jalik moliyaviy holati va to‘lov qobiliyatiga bevosita ta‘sir qiladi. Shu sababli majburiyatlarning darajasini aniqlash, tan olish, ularning hisobini to‘g‘ri yuritish va qaytarish muddatlariga rioya qilish masalalari korxona uchun muhim sanaladi. Korxona faoliyat sohasi qanchalik kengayib, xilma-xillik kasb etgani sari hisob tizimi oldida majburiyatlar borasidagi yangidan - yangi savollar paydo bo‘ladi.

Buxgalteriya hisobining muhim ob‘yektlaridan biri sanalgan majburiyatlarni tadqiq qilish jarayonida ularning *huquqiy, moliyaviy* va *hisob* nuqtai nazaridan tavsiflab o‘rganamiz. Jumladan, Fuqarolik kodeksi (FK)da majburiyatlarga “fuqarolik huquqiy munosabati bo‘lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi: mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko‘rsatish, pul to‘lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o‘zini saqlashga majbur bo‘ladi, kreditor esa — qarzdordan o‘zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo‘ladi” [1] degan ta‘rif keltirilgan.

Shuningdek, Fuqarolik kodeksining amaldagi tahriri mamlakatda tez rivojlanayotgan iqtisodiy munosabatlar talablariga va fuqarolik huquqi sohasidagi xalqaro standartlarga yetarli darajada javob bera olmasligi nuqtai nazaridan, yangilanayotgan ijtimoiy munosabatlarga mos qoidalar belgilashni maqsad qilib qo‘ygan O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi loyihasida [2] majburiyat huquqini takomillashtirish, jumladan majburiyatlarning vujudga kelish asoslarining to‘liq ro‘yxatini aniqlash va majburiyatdagi shaxslarning o‘zgarishi masalalarini tartibga soluvchi normalarni modernizatsiya qilish vazifasi qo‘yilgan. Loyihada zamonaviy sharoitlarda talab yuqori bo‘lgan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishning innovatsion shakllari va taomillarini joriy etish maqsadida xo‘jalik yurituvchi shaxs faoliyatiga daxldor yuridik shaxs boshqaruvchilarining fidutsiar majburiyatlari institutini kiritish maqsad qilib qo‘yilgan.

Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlari (MHXS) da “Majburiyat – bu o‘tgan davrdagi hodisalardan kelib chiqadigan kompaniyaning joriy qarzdorligidir, qaysiki uning uzilishi iqtisodiy nafni o‘zida mujassamlantirgan kompaniya resurslarining chiqib ketishiga olib keladi” deb ta‘rif berilgan [3]. Ta‘rifda “joriy qarzdorlik”, “resurslar chiqib ketishi” tushunchalarining qo‘llanilishi hisob nuqtai nazaridan optimal ta‘rif deb o‘ylaymiz.

Majburiyatlar miqdori va ularning harakati, optimal baholanishi doimiy nazorat qilinib turilishi lozim. Bu esa majburiyatlar hisobi uzluksiz takomillashuvini taqozo etadi. Majburiyatlarni hisobda aks ettirishning o‘ziga xos muammolariga bag‘ishlangan ishlarda ularning hisobiga oid turli nazariy va amaliy masalalar atroflicha o‘rganilgan. Jumladan, moliyaviy majburiyatlar hisobining nazariy

muammolari rus iqtisodchi olimlari T.Yu. Drujilovskaya, T.V. Igonina, S.A. Isakova, V.S. Plotnikov, O.V. Plotnikovalar, shuningdek, masalaning amaliy va tahliliy jihatlarini D.V. Lugovskoy, Yu.A. Abrosimova, I.D. Demina, T.I. Krishtaleva, I.E. Mizikovskiy, M.O. Shavlukov, Ye.P. Polikarpova va L.R. Kozlovalar tomonidan yoritilgan.

O.V. Plotnikova “majburiyat – bu oʻtgan davrdagi hodisalardan kelib chiqadigan kompaniyaning joriy qarzдорligi boʻlib, uning uzilishi iqtisodiy nafni oʻzida mujassamlashtirgan kompaniya resurslarining chiqib ketishiga olib keladi” [4] deya taʼrif bergan boʻlib, professor Ya.V. Sokolov va professor M.L. Pyatovlar – majburiyatlarni buxgalteriya hisobi predmeti sifatida tan olish boʻyicha yangi gʻoyani ilgari surdilar: “Majburiyat – bu xoʻjalik faoliyati haqiqati boʻlib, korxonaning qarzlarini aks ettiradi va buxgalteriya yozuvlari uchun asos boʻluvchi maʼlumot hisoblanadi” [5].

Yuqoridagi fikrlardan anglashiladiki, O.V. Plotnikova majburiyatni holat deb taʼriflagan boʻlsa, Ya.V. Sokolov va M.L. Pyatovlar majburiyatga qarzдорlikni aks ettiruvchi maʼlumot sifatida qaragan.

T.Yu. Drujilovskaya [6] buxgalteriya hisobi va hisobotida majburiyatlar toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni shakllantirishning oʻz mamlakatidagi zamonaviy muammolarini tadqiq qilib, buxgalteriya hisobi toʻgʻrisidagi meʼyoriy huquqiy hujjatlar va ilmiy adabiyotlarda “majburiyat” va “kreditorlik qarzlarini” tushunchalarining qoʻllanilishini oʻrgangan. Uning fikriga koʻra Rossiya buxgalteriya hisobi toʻgʻrisidagi meʼyoriy huquqiy hujjatlarida “majburiyat” va “kreditorlik qarzlarini” tushunchalari boʻyicha aniq taʼriflar yoʻq va majburiyatlarni hisobga olish boʻyicha olimlarning tadqiqotlari buxgalteriya hisobini isloh qilishning keyingi bosqichlarida muhim hissa qoʻshadi. Biz muallifning fikriga toʻliq qoʻshilamiz.

Majburiyatlar umumiy jihatdan buxgalteriya balansida aktivlar manbai sifatida namoyon boʻlsada, har biri turli xil iqtisodiy maʼnoga, tarkibiy qismlarga va boshqa fundamental farqlovchi xususiyatlarga egadir.

Hozirgi kunda baholangan majburiyatlarga noaniq bajarish muddatiga yoki noaniq qiymatga ega boʻlgan majburiyat sifatida sezilarli darajada eʼtibor qaratilib, baholangan majburiyatlar masalasi va uning tarkibi olimlar ishlarida bahsliligicha qolmoqda. Baholangan majburiyatlar – mavjud javobgarlik boʻlganligi va javobgarlikni bajarish uchun oʻzida iqtisodiy nafni mujassamlashtirgan resurslarning chiqib ketishining talab etilishi ehtimoli mavjudligi sababli majburiyatlar sifatida tan olinadigan (ishonchli baholanishi mumkin deb hisoblangan) majburiyatlardir [7].

S.N. Tashnazarov taʼkidlaganidek R. Hermanson baholanadigan majburiyatlarga faqat mahsulot kafolatlari bilan bogʻliq majburiyatlarni kiritisa, B.Nidlz esa bu guruhga toʻlanadigan daromad soligʻi, mol-mulk soligʻi va ish taʼtillari boʻyicha majburiyatlarni ham kiritadi [8].

D.V. Lugovskoy [9] ilmiy maqolasida buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini shakllantiruvchi majburiyatlar turlarini ajratib ko'rsatadi. Jumladan:

– *baholanadigan huquqiy majburiyatlar*, ya'ni kelgusi ehtimoliy majburiyatlar bo'lib, ular muayyan xodisalar bilan bog'liq, bajarish muddati yoki davomiyligi aniq bo'lgan va yuridik kuchga ega bo'lgan majburiyatlar. Masalan, ish beruvchining aybi bilan xodim ishdan bo'shatilganida to'lanadigan to'lovlar;

– *baholanadigan konklyudent (yakuniy nazarda tutilgan) - huquqiy majburiyatlar*, muntazamlilik xususiyatidan kelib chiquvchi majburiyatlar. Bunga iste'molchi oldidagi kafolat majburiyatini misol qilish mumkin;

– *baholanadigan konklyudent majburiyatlar*, birinchi navbatda amaldagi me'yoriy hujjatlar va xo'jalik shartnomalari emas balki tashkilot faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq majburiyatlar. Muallif majburiyatlarning analitik hisobi yanada to'g'ri va aniq yuritilishi uchun ularni guruhlab, alohida xususiyatlari bo'yicha tasniflashni taklif qiladi. Biz D.V. Lugovskoyning fikrlariga qo'shilgan xolda, majburiyatlar hisobiga oid ma'lumotlar yanada ravshan va foydalanuvchiga tushunarli bo'lishi uchun ularni quyidagicha sohalar bo'yicha tasniflash lozim deb hisoblaymiz:

- ishlab chiqarish sohasidagi majburiyatlar;
- xizmat ko'rsatish sohasidagi majburiyatlar;
- ishlarni bajarish sohasidagi majburiyatlar;
- moliya tizimi majburiyatlari;
- sug'urta sohasi majburiyatlari;
- ijara (lizing) munosabatlarida yuzaga keluvchi majburiyatlar;
- savdo sohasi bilan bog'liq majburiyatlar.

Chunki, har bir faoliyat sohasida xo'jalik operatsiyalari natijasida tashkilotning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq majburiyatlar yuzaga keladi. Ular mohiyatan bir hil bo'lsada hisob yuritishda o'zgacha yondashuvni talab qiladi. Majburiyatlarning har bir turi bo'yicha analitik hisob ma'lumotlari to'g'ri shakllantirilishi orqali yanada barqaror iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishish mumkin.

Majburiyatlar buxgalteriya hisobi va tahlili, auditi bilan bog'liq bo'lgan masalalar, ularni bevosita "xalqaro biznes tili" sifatida umumtan olingan buxgalteriya hisobi va hisobotida aks ettirish masalalari mahalliy iqtisodchi olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilgan va qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda. Mazkur mavzu doirasida so'nggi yillarda mamlakatimizda ko'plab ilmiy maqolalar, monografiyalar va darsliklar chop qilindi. Bular jumlasiga A.J.Tuychiyev, S.Maxmudov, S.M.Tashnazarov, F.Sh.Ochilov, A. Kozimjonov va boshqalarning ishlarini kiritish mumkin [10].

Yuqorida qayd etilgan olimlarning ishlarida joriy va uzoq muddatli

majburiyatlar, ularning tan olinish asoslari, tasniflanishi, tahlili va auditining metodologik masalalari tadqiq etilgan. A.J.Tuychiyev majburiyatlar buxgalteriya hisobi va tahlilining nazariy metodologik muammolarini tadqiq qilgan bo'lsa, S.Maxmudov aktsiyadorlik jamiyatlarida majburiyatlar hisobi va tahlilini takomillashtirish masalalarini o'rgangan.

Majburiyatlar buxgalteriya hisobida hisob yuritishni osonlashtirish maqsadida qisqa (bir yil va undan kam davrda so'ndiriladigan) va uzoq (bir yildan ortiq davrda so'ndiriladigan) muddatliga ajratilgan.

Joriy (yoki qisqa muddatli) majburiyatlar so'ndirilishi uchun joriy aktivlar sifatida tasniflanadigan resurslardan foydalaniladi yoki boshqa joriy majburiyatlar qabul qilinadi. Ularning deyarli barcha xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda ko'p uchraydigan o'ziga xos turlari kreditorlik qarzi, olingan bo'naklar va muddati kechiktirilgan daromadlar, davr xarajatlariga taalluqli hisoblab yozilgan majburiyatlar, dividendlar va to'lovga oid foizlar, hisoblab yozilgan soliqlar, shartli majburiyatlar hamda boshqalar hisoblanadi.

Joriy majburiyatlar shunday majburiyatki, ular bir yil yoki undan kamroq vaqt ichida biznesda to'lanishi kerakligini asoslaydi. Joriy majburiyatlarga misol tariqasida to'lanadigan schyotlar (kreditorlar), jamlangan xarajatlar (hali to'lanmagan), olinmagan daromad, bank foizlari va qisqa muddatli qarzlarni keltirish mumkin [11].

Joriy majburiyatlarni so'ndirish ushbu majburiyatlar mavjud bo'lmaganda sub'ektlarning kundalik faoliyatida foydalanishi mumkin bo'lgan resurslarni qo'llashni taqozo etadi. Aynan shu jihati bilan ular uzoq muddatli majburiyatlardan farq qiladi. Joriy majburiyatlarni so'ndirish uchun joriy aktivlardan foydalanilgani sababli ularning mavjud bo'lish davri ko'pincha bir xilda - bir yildan ortiq bo'lmaydi.

Uzoq muddatli majburiyatlarga to'lov muddati bir yildan oshadigan majburiyatlar kiradi. Ularning qiymati foiz hisoblab yoziladigan asosiy majburiyat summasi bilan aniqlanadi. Qarz summasi hisobda kelgusida pul to'lanadigan to'lovlar qiymatini diskontlash yo'li bilan olingan mazkur to'lovlarning joriy qiymati ko'rinishida aks ettiriladi. Diskontlash stavkasi inflyatsiya darajasiga, moliya bozori kon'yunkturasi va mazkur majburiyatni bajarmaslik ehtimoli bilan bog'liq xatar darajasiga bog'liq hamda pullarning vaqtinchalik qiymati nazariyasiga muvofiq hisob-kitob qilinadi.

Uzoq muddatli majburiyatlar bir yildan uzoq bo'lgan muddat ichida bajarilishi kutilayotgan majburiyatlardir. Biroq, ayrim vaziyatlarda ular 1 yildan 3 yilgacha bo'lgan cheklangan muddatli majburiyatlar sifatida tasniflanadi. Uzoq muddatli majburiyatlarga misol sifatida uzoq muddatli qarzlار, obligatsiyalar, ko'chmas mulk krediti va uzoq muddatli qimmatli qog'ozlarni keltirish mumkin. [11]

Milliy standartimizdagi ta'minotchi va pudratchilarga to'lanadigan schyotlar, muddati uzaytirilgan majburiyatlar, lizing, foizlar, qisqa muddatli bank kreditlari kabi majburiyatlarning e'tirof etilishi xalqaro standartlarga uyg'unligini rad etmagan xolda, ayrim majburiyatlarni "hisoblashishlar asosida hisoblashishlar"ga barham berish maqsadida, ikkinchi tomondan esa xo'jalik jarayonlarini raqamlashtirish sharoitida qayta tasniflash lozim deb hisoblaymiz.

Zero, bugungi kunda dolzarb islohotlardan biri moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini va ilg'or xorijiy tajribalarni, sohaga doir jahon adabiyotlari va hujjatlarini o'rganish hamda ularni mamlakatimiz iqtisodiyotining xususiyatlarini hisobga olgan holda joriy qilishdan iborat bo'lsa, shunday islohotlardan yana biri iqtisodiyotni raqamlashtirishdir. Hozirgi globallashtirish jarayonida raqamli iqtisodiyotni qo'llamasdan dunyo mamlakatlari bilan raqobat qilib bo'lmaydi. Raqamli iqtisodiyot nafaqat dunyo mamlakatlari bilan manfaatli aloqani mustahkamlashga balki mamlakat iqtisodiyoti shaffofligi ta'minlanishiga ham xizmat qiladi.

Raqamli iqtisodiyot ma'lumotlarni bir tizimda jamlash, to'lovlarni elektron amalga oshirish, mijozlarga onlayn xizmatlar ko'rsatish, barcha ma'lumot uzatishlarni va internet savdo va boshqa turdagi sohalar axborot foydalanuvchilarini elektron ma'lumotlarni almashish tizimidir. Raqamli iqtisodiyotda IT yordamida tannarxni kamaytirishga, rentabellikni oshishiga va natijada ishonchlilik ta'minlanishiga erishiladi.

Buxgalteriya hisobini raqamlashtirish bir qator afzalliklarni yaratadi. Korxona ma'lumotlaridan ichki va tashqi foydalanuvchilarni ishonchli va aniq ma'lumotlar bilan to'yintirish, halqaro standartlarga moslashuvchanlik, soliqlar va boshqa byudjetga to'lovlar bo'yicha chetlanishlarning vujudga kelmasligi va boshqalar shular jumlasidandir.

Адабиётлар/Литература/References:

1. O'zbekistan Respubliki Fuqarolik kodeksi.— www.lex.uz O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi.
2. O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksini tasdiqlash haqida"gi Qonuni loyihasi // URL:<https://regulation.gov.uz/uz/d/29059>
3. Международные стандарты финансовой отчетности: Издание на русском языке М.: ASKERI - ASSA, 2016.
4. О.В. Плотникова Теория обязательств в бухгалтерском учете. Бухгалтерский учет и статистика. 2013 vcplotnikov@yandex.ru
5. Бухгалтерский учет: учебник / под ред. Я.В. Соколова. (2-е изд., перераб. и доп. М.: ТК Велби; изд-во «Проспект», 2008).

6. Дружиловская Т.Ю., Учет обязательств организаций: проблемы и пути решения // Бухгалтерский учет в издательстве и полиграфии 4 (2016) 35–41.
7. Международный стандарт финансовой отчетности (ИАС) 37 «Резервы, условные обязательства и условные активы» (ред. от 26.08.2015)
8. S.N. Tashnazarov Korxonalar majburiyatlarini buxgalteriya balansida aks ettirishni takomillashtirish “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 5, sentyabr-oktyabr, 2016 yil.
9. Луговской Д.В., Абросимова Ю.А. Финансовые обязательства как элемент финансовой отчетности: вопросы классификации и оценки // Международный бухгалтерский учет. 2014. № 1. С. 8–15.
10. A.J.Tuychiev. Majburiyatlar buxgalteriya hisobi va tahlilining nazariy metodologik muammolari. Dissertatsiya. i.f.d. – Toshkent. 2011. Maxmudov S. Aktsiyadorlik jamiyatlarida majburiyatlar hisobi va tahlilini takomillashtirish. Iqt.fan.nom. dis. ...avtoref. – Toshkent: 2006. -22 b. Tashnazarov S.N. Korxonalar majburiyatlarini buxgalteriya balansida aks ettirishni takomillashtirish. // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalari. - Toshkent, 2016. - №5. B.1-10. (08.00.00; №10). F.SH.Ochilov Majburiyatlar hisobi va auditini takomillashtirish PhD dis. –Toshkent. 2021.
11. Wan Madznah Wan Ibrahim va Mohd Rizal Palil —Fundamentals of business accounting Oxford university Press, 2014; 54-bet
12. To'xtaboev, J., Razakova, B., & Uktamov, H. (2020). Мамлакатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашда рақамли иқтисодиётнинг ўрни. Scienceproblems.Uz, 1(1), 7. <https://doi.org/10.47390/A1342112020N9>.